

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Gwara a ortografia uczniów

Author: Helena Synowiec

Citation style: Synowiec Helena. (2002). Gwara a ortografia uczniów. W: H. Synowiec (red.), "W kręgu zagadnień dydaktyki języka i literatury polskiej : księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Edwardowi Polańskiemu" (S. 276-280). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Helena Synowiec

Katowice

Gwara a ortografia uczniów

W opracowaniach dydaktycznych często podejmowano problem wpływu wymowy gwarowej na sprawność ortograficzną uczniów. Zwracano uwagę na błędy, polegające na zapisywaniu wyrazów i form zgodnie z gwarowym sposobem artykulacji. Podkreślano również, że znajomość gwary przez dzieci w różnych regionach może być czynnikiem ułatwiającym opanowanie niektórych trudnych zasad pisowni, jeśli nauczyciel uwzględni w ćwiczeniach kompetencję gwarową uczniów¹. Przykładowo, uczniowie z rodzin rdzennie śląskich, różnicujący w wymowie głoski oznaczone literami *u* i *ó*², nie powinni mieć kłopotu z poprawnym zapisem wyrazów z *ó* (np. *gó*ra, *bó*r, *kró*lik, *skó*ra), jeśli podczas nauczania ortografii uwrażliwi się na tę cechę wymowy gwarowej. W szkołach wschodniego pogranicza Polski oraz na Śląsku południowym ułatwieniem w opanowaniu przez dzieci pisowni wyrazów z *h* i *ch* będzie uzmysłowienie różnic fonetycznych w gwarowej realizacji każdego z tych dźwięków: głoska wymawiana dźwięcznie oznaczona jest w piśmie literą *h*, a wymawiana bezdźwięcznie – przez *ch*. Dzieci ze środowisk gwarowych na Mazurach, Warmii i Kociewiu oraz na pograniczu śląsko-morawskim łatwiej przyswajają sobie pisownię wyrazów z *rz* i *ż*, gdy zwró-

---

¹ Por. między innymi B. Bartnicka: *Znajomość dialektologii w pracy nauczyciela języka polskiego*. W: *Wybór prac z metodyki nauczania języka polskiego*. Red. B. Wieczorkiewicz. Warszawa 1962; M. Kucała: *Wykorzystanie niektórych cech gwarowych przy nauczaniu ortografii*. „Język Polski” 1969, z. 1; E. Polański: *Dydaktyka ortografii i interpunkcji*. Warszawa 1995; B. Czastka-Szymon, H. Synowiec: *Polszczyzna w szkole śląskiej*. Cz. 2. Katowice 1996.

² Głoska oznaczona literą *ó* brzmi w gwarach dialektu śląskiego jako dźwięk pośredni między *o* i *u* (różni się zarówno od *o*, jak i od *u*); por. S. Bąk: *Mowa polska na Śląsku*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974; A. Zaręba: *Śląskie teksty gwarowe (z mapką)*.

ci się im uwagę na to, że w ich wymowie głoska oznaczona literą *rz* różni się od głoski oznaczonej przez *ż*: *rz* jest wymawiane jak *rż* (frykatywne *r'*), np. *grżiby* 'grzyby', *gorżki* 'gorzki'.

Obserwowane w ostatnich latach dowartościowanie gwary w edukacji regionalnej³ powinno – jak się wydaje – sprzyjać odwoływaniu się w praktyce szkolnej do tych właściwości wymowy gwarowej, które pozwolą wyjaśnić pisownię wyrazów i form wyrazowych, opartą na zasadzie historycznej. Wymaga to jednak dobrego przygotowania nauczycieli z zakresu dialektologii i dydaktyki języka, a także dobrej orientacji w specyfice językowej środowiska, w którym pracują (między innymi w uwarunkowaniach używania gwary i polszczyzny ogólnej, w stopniu trwałości różnych zjawisk gwarowych w języku młodego pokolenia)⁴.

Badania sondażowe, przeprowadzone w roku szkolnym 1999/2000 wśród nauczycieli szkół podstawowych kilku regionów⁵, wykazują, że uczący bardzo rzadko uwzględniają właściwości fonetyczne znanej uczniom gwary jako czynnik wzmacniający opanowanie poprawnej pisowni wyrazów. Tylko 15% (spośród 90 respondentów) polonistów szkół śląskich i małopolskich (Orawa, Żywiecczyzna) podkreślało w ankiecie, że motywuje pisownię wyrazów z *rz* dawną wymową, której ślady zachowały się w gwarach, 5% nauczycieli uczących w środowiskach wiejskich Górnego Śląska deklarowało, że uwrażliwia dzieci na sposób wymawiania przez starsze pokolenie form wyrazowych ze ścieśnionym *o*, znajdującym odzwierciedlenie w ortografii (pisownia *ó*).

Przyczyn niedoceniań motywującej funkcji fonetyki gwarowej w nauczaniu ortografii jest kilka. Nauczyciele, zwłaszcza z kilkuletnim stażem pracy, mają słabą kompetencję gwarową: nie znają (nawet biernie) dialekalnych cech środowiska, w którym uczą, gdyż wywodzą się spoza tego środowiska. Z kolei nauczyciele związani miejscem pracy ze swoim środowiskiem rodzinnym i znający gwarę czynnie nie zawsze są wrażliwi na te cechy fonetyczne rodzimego dialektu, które mogliby wykorzystać w nauczaniu ortografii. Zarówno uczący w klasach I–III, jak i poloniści z dłuższym

³ Por. dokument MEN *Dziedzictwo kulturowe w regionie. Założenia programowe*. W: *Edukacja regionalna. Dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole*. Red. S. Bednarek. Wrocław 1999. Dokument ten stanowi podstawę tworzenia programów autorskich dla szkół podstawowych i gimnazjów.

⁴ Por. H. Synowiec: *Sprawność językowa uczniów w śląskim środowisku gwarowym. Problemy, badania, konsekwencje dydaktyczne*. Katowice 1992.

⁵ Anonimową ankietą i wywiadem objęto ogółem 90 nauczycieli (polonistów i uczących w klasach I–III) szkół podstawowych województwa śląskiego, opolskiego i małopolskiego oraz mazowieckiego. Dzięki pomocy słuchaczy studiów podyplomowych i zaocznych studiów filologicznych Uniwersytetu Śląskiego zgromadzono także materiał z pisemnych prac uczniowskich (błędy ortograficzne). Będzie on przedmiotem oddzielnych szczegółowych analiz.

stażem pracy podkreślali w wywiadach, że ich słuch fonemowy nie jest tak rozwinięty, by potrafili usłyszeć subtelne różnice między ogólnopolskim a gwarowym sposobem wymawiania głosek oznaczonych literami: *rz* i *ż*, *ó* i *u*, *h* i *ch*. Poloniści często sami przekonują się w praktyce dydaktycznej o tym, że opanowana przez nich podczas studiów wiedza dialektologiczna jest mało operatywna – nie potrafią funkcjonalnie jej spożytkować w ćwiczeniach ortofoniczno-ortograficznych. Nauczycielom uczącym w klasach I–III brakuje przygotowania dialektologicznego; zdarza się, że nie potrafią trafnie rozpoznawać przyczyn trudności językowych, związanych z wpływem rodzimej gwary na język wypowiedzi dzieci⁶.

Analiza swobodnych mówionych wypowiedzi uczniów potwierdza opinię nauczycieli, mających dużą kompetencję gwarową, iż takie cechy fonetyczne, jak ścieśnione *o* (np. w formach dopełniacza l. mn. typu: *chlebow, stołów*) i frykatywne *rz* wykazują tendencję do zanikania w języku młodego pokolenia Ślązaków, utrzymują się one jeszcze w wypowiedziach pokolenia starszego. Wrażliwość fonemowa nie jest wystarczająca, by dzieci mogły w języku swoich dziadków lub pradziadków wysłyszeć sposób artykulacji głosek, którego ślady przetrwały w pisowni (*ó*, *rz*).

W szkołach osiedli miejskich, zamieszkałych przez przybyłą z różnych regionów ludność, zespoły klasowe są zróżnicowane językowo: uczniowie w codziennych kontaktach używają polszczyzny potocznej z mniejszymi lub większymi – zależnie od pochodzenia rodziców – naleciałościami fonetycznymi, leksykalnymi i gramatycznymi różnych dialektów. Odwołanie się w nauczaniu ortografii do właściwości dialektalnej wymowy tylko niektórych uczniów wymagałoby zindywidualizowania zarówno ćwiczeń, jak i komentarzy dydaktycznych, a warunki pracy szkoły zazwyczaj temu nie sprzyjają.

Większość nauczycieli uważa, że posługiwanie się przez uczniów gwarą w środowisku rodzinnym i lokalnym stanowi nie tylko przeszkodę w dobrym opanowaniu polszczyzny ogólnej (standardowej), ale jest źródłem błędów ortograficznych. Do najczęstszych z nich należą – zdaniem nauczycieli klas początkowych – błędy w zapisywaniu form deklinacyjnych i koniugacyjnych z wygłosowym *-ą*, np. *kolorowom piłkom, naszym klasom, jadom nowom autostradom, idoł drogoł, ido drogo*. Jednakże analiza wypowiedzi pisemnych wskazuje, że błędy te popełniają nie tylko uczniowie mówiący gwarą. Są one przejawem asynchronicznej realizacji nosowości w wygłosie (*o + m*, *o + ł*) lub jej zanikania (*o – ido drogo*).

Wśród błędów, jakie popełniają uczniowie szkół małopolskich i śląskich, przeważały formy typu: *idom*; pisownia typu *idoł* oraz *ido* występowała

278 ⁶ Nauczycielki klasy zerowej dopatrywały się wad wymowy (seplenienia) u dzieci mówiących gwarą mazurzącą.

u dzieci ze szkół mazowieckich (okolice Warszawy, Białegostoku). Wszystkie warianty zapisu odnotowano w klasach I–III w szkołach osiedli na Śląsku, do których uczęszczają uczniowie z rodzin „mieszanych” (rodzice pochodzą z różnych regionów). Tam też zdarza się dzieciom zapisywać formy 3. os. l. poj. rodzaju męskiego czasu przeszłego zgodnie z hiperpoprawną wymową: *krzykną* zamiast *krzyknął*, *zamkną* zamiast *zamknął*. Dzieci nie różnicują graficznie dwóch form gramatycznych, które w regionalnej odmianie języka brzmią identycznie⁷.

Przeważnie błędy ortograficzne, wynikające z oddziaływania gwary, występowały w wypowiedziach uczniów w środowiskach wiejskich; były częstsze u dzieci w wieku wczesnoszkolnym, ale czasem popełniała je młodzież klas dalszych. I tak, pod wpływem gwarowej zwężonej i podwyższonej artykulacji głosek *o*, *e* przed spółgłoskami *m*, *n* uczniowie zapisywali wyrazy: *kumpot*, *kómpot* ‘kompot’, *tamtyn* ‘tamten’; tylko uczniowie w szkołach śląskich sporadycznie zapisywali połączenia *rzi* w wyrazach typu: *Murzin*, *zgrzitać*, *prziwitanie*.

Zgodnie z dialektalną wymową dzieci zazwyczaj zapisują pojedyncze wcześniej przyswojone wyrazy, np. *markew*, *markewka* ‘marchew, marchewka’, *chto* ‘kto’, *wywiórka* ‘wiewiórka’, *pywnica*, *piywnica* ‘piwnica’ *kamyń* ‘kamień’. Błędy te są dość szybko eliminowane z języka uczniów w toku nauki szkolnej. Rezultatem korygowania błędów są jednak czasami formy hiperpoprawne, odzwierciedlające się również w pisowni. I tak, efektem ćwiczeń eliminujących z języka uczniów mazurzenie oraz labializację są – spotykane w wypowiedziach pisemnych – formy: *zebra* ‘zebra’, (mam) *pszy* ‘psy’, *do czyrku* ‘do cyrku’; (twarda) *odyga* ‘łodyga’, (płynąć) *udką* ‘łódka’.

Ortografia wypowiedzi uczniowskich przeważnie zdradza przynależność regionalną autorów. W zeszytach dzieci śląskich pojawiają się zapisy: *Ge-wont* zamiast: *Giewont*; *droge* (*urządzenia*) – zamiast: *drogie*; *kedy*, *kedyś*, *niekedy* zamiast: *kiedy*, *kiedyś*, *niekiedy* – w których przejawia się twarda wymowa połączeń *kie*, *gie*. Z kolei wśród uczniów szkół podwarszawskich nauczyciele zauważyli w młodszych klasach błędy typu: *prosić o rękje*, *pomogie mamie*, *wyruszyli w drogie*, odzwierciedlające sposób wymawiania w słowoformach połączeń głoskowych *ke*, *ge* jako *kie*, *gie*. Nauczyciele doraźnie poprawiają te formy, sprawdzając zeszyty uczniowskie. Rzadko jednak zdają sobie sprawę z faktu, że do podniesienia poziomu ortografii wychowanków prowadziłyby systematycznie organizowane ćwiczenia ortofoniczne. Uzmysławiałyby one bowiem, że gwarowa realizacja głosek i ich połączeń stanowi źródło trudności ortograficznych.

⁷ Spróbujmy odtworzyć mechanizm powstawania błędu – analogii i nadmiernego uogólniania: „[...] skoro formy, które wymawiam *idol*, *robiol*, zapisuję: *idą*, *robią*, więc również formę wymawianą jako *krzyknął* powinienem zapisać poprawnie: *krzykną*.”

Zróżnicowanie zbiorów ćwiczeń ortograficznych uwzględniających wpływy gwarowe w języku uczniów poszczególnych regionów wymagałoby najpierw przeprowadzenia szczegółowych badań nad błędami uczniowskimi. Zasygnalizowane w tym artykule problemy potwierdzają aktualność wskazówki dydaktyków, by nauczyciele znali – przynajmniej biernie – gwary regionów, w których pracują. Pozwoliłoby im to zaprojektować odpowiednie działania dydaktyczne oraz ekonomicznie spożytkować czas lekcyjny, przeznaczając go na omówienie tych kwestii ortograficznych, których opanowania nie ułatwia znana uczniom gwara.

W związku z prowadzeniem edukacji regionalnej pojawia się jeszcze jeden problem dydaktyczny: uczniowie czytają teksty folklorystyczne, których tworzywem lub współtworzywem jest odmiana dialektalna, a zapisy rekonstruuja mniej lub bardziej dokładnie cechy gwarowej wymowy⁸. Zachodzi obawa, że recepcja wzrokowa takich tekstów może wpłynąć na rozregulowanie nawyków ortograficznych uczniów w wieku wczesnoszkolnym. Lepiej byłoby zatem wykorzystywać na tym poziomie realizacje foniczne (nagrania baśni, legend, gawęd ludowych), a w klasach wyższych sięgać po utwory stylizowane na gwarę, w których zachowana jest tradycyjna, zgodna z ogólnopolską, pisownia wyrazów i form.

⁸ Przykładowo: w wydanych w ostatnich latach zbiorach śląskich tekstów folklorystycznych przeważnie uwzględnia się w pisowni połączenia grup: *rzi (szi)*, np. *trzimać, przy niymu*, obniżenie artykulacyjne *u* w kierunku *o* przed *m, n, r*, np. *fórtka, we trómnie*; wymowę asynchroniczną nosówek, np. *som || sóm 'są'; szczyńści 'szczęście'*. Por. między innymi B. Dzierżawa: *Utopek z Wielopola*. Żory 1995; A. Lysko: *Klechy pszczyńskie*. Bojszowy 1997; *Srebrne miasto, czyli bytomskie legendy i opowiadania*. Oprac. B. Szczech.